

ISTORIE

Gaidz Minassian, politolog, specialist în Armenia, și-a susținut în anul 2000 teza de doctorat în științe politice intitulată *La Fédération Révolutionnaire Arménienne, éthique et politique, 1959–1998*. Este jurnalist la *Le Monde*, profesor la Sciences Po Paris și cercetător asociat la Fondation pour la Recherche Stratégique. A scris numeroase cărți despre țările din Caucaz, printre care: *Guerre et terrorisme arméniens* (2002), *Géopolitique de l'Arménie* (2005), *Caucase du Sud, la nouvelle guerre froide: Arménie, Azerbaïdjan, Géorgie* (2007), *Zones grises: Quand les États perdent le contrôle* (2011), *Eurasie: Au cœur de la sécurité mondiale* (2011, coord.), *Arméniens: Le temps de la délivrance* (2015), *Trois mille ans d'historiographie arménienne: Marquer le temps et l'espace* (2015).

GAIDZ MINASSIAN
VISUL SPULBERAT
AL ARMENILOR
1915

Traducere din franceză de
ELENA BULAI

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Sumar

<i>Glosar</i>	11
<i>Cuvânt înainte</i>	13
I. „S-a auzit o voce din munții Erzurum“ (1856–1889)	19
II. „Și să ducem înainte sfânta cauză a libertății“... (1890–1892)	61
III. Roata păcii (1892–1905)	98
IV. Strategiile pentru alianțe	120
V. „Salvarea armenilor nu se obține decât cu armele“ (1892–1905)	170
VI. Un congres între trei revoluții (1905–1912)	233
VII. Când răpăitul tobelor ce anunță războiul acoperă vocile din Yeghern (1912–1915)	301
Epilog: Christapor a murit, trăiască Christapor?	338
<i>Bibliografie</i>	355
<i>Mulțumiri</i>	371

În amintirea lui Hrair Marukhian (1928–1998)

Cuvânt înainte

ÎNTR-O ZI DIN NOIEMBRIE 1910, la Erzurum, în ultima mare cetate otomană înaintea frontierei cu Rusia țaristă și dușmană, Simon Vrațian (1882–1969) și Pilos Papahian (1882–1915), tineri institutori militanți, numiți de puțin timp la Colegiul „Sanasarian“ din oraș, se întâlnesc cu Stepan Zorian, alias „Rostom“ (1867–1919), și cu dr. Hovsep Der Tavtian (1870–1946), doi conducători de la începuturile Federației Revoluționare Armene, sau Dașnakțutiun (FRA¹). Întâlnirea are loc la domiciliul lui Rostom, nu departe de clădirea școlii, în deplină libertate, cu știința și în văzul tuturor. Într-adevăr, de la Revoluția Junilor Turci din 24 iulie 1908, Imperiul Otoman este din nou constituțional și atmosfera se destinde. Limbile se dezleagă și nu mai este necesar să te ascunzi pentru a apăra cauza armenilor. Un frumos și sincer elan de solidaritate unește în acel moment diferitele popoare ale Imperiului în jurul otomanismului, simbol al renașterii libertății, egalității și fraternității. Revoluționarii armeni, care au combătut multă vreme cu prețul vieții despotismul sultanului Abdul Hamid II, sunt întâmpinați de populația otomană ca adevărați eroi ai libertății. După modelul altor orașe imperiale, Erzurum nu mai este scena silniciilor împotriva armenilor, nici a atentatelor comise de comitetele revoluționare. Această fostă capitală a Armeniei – Karin – își redobândește încetul cu încetul pacea și securitatea.

1. Federația Revoluționară Armeană, în armeană, *Hai* (armeană) *Heghapohakan* (revoluționară) *Dașnakțutiun* (federație), mai cunoscută sub numele de partidul Dașnak (federat) și dașnaki (federați). O organizație fondată în 1890, la Tbilisi.

Zorit spre Erzurum de către conducere pentru a sprijini educarea poporului, dar și pentru a transfera chestiunile legale ale partidului către *Yerkir* (literal, „țară“, simbol al ținutului strămoșesc pentru armeni), Rostom este un revoluționar cu o fire zbuciumată. De un an, de când revoluția i-a deschis drumul spre Erzurum, el nu reușește să intre în rolul său de educator, așa cum și-o dorește. Starea deplorabilă a poporului, lipsa mijloacelor îi fac imposibilă misiunea și îi zdruncină moralul, fără ca totuși să-l doboare. Este curajos, optimist: ar fi nevoie de mai mult ca să-l cuprindă disperarea. În partid este poreclit „marxistul“ și seamănă ca două picături de apă cu filozoful grec Socrate. În spatele zâmbetului său deschis și al unei bune dispoziții legendare, este foarte greu să ghicești în ce ape se scaldă. Cei doi tineri recruți sunt emoționați de prezența lui și foarte încântați că trăiesc acel rar moment de întâlnire cu unul dintre fondatorii partidului.

— Ce este Federația Revoluționară Armeană? întrebă amândoi deodată.

Zâmbind, Rostom, cam surprins de întrebare, tace o vreme, se freacă ușor pe frunte, apoi răspunde cu o voce calmă:

— Domnul să vă binecuvânteze, dar nu-mi puneți întrebări așa de grele. Cum aș putea să explic inexplicabilul? Nu poți explica ce este Dașnakțutiun. Fiecare încercare îl diminuează. Poți doar să simți ce este Dașnakțutiun. Da, așa este, să simți, să trăiești și să crezi. Omul crede în Dumnezeu, dar este el în stare să spună cine e Dumnezeu?

— Fie, răspunde Simon Vrațian, puțin agasat, dar care este părerea ta despre Dașnakțutiun?

— După mine, Dașnakțutiun înseamnă, înainte de toate, să trăiești și să acționezi. Dacă la origini Dumnezeu este, aș spune că la origini Dașnakțutiun acționează, încearcă atunci să explice Rostom, făcând o paralelă, cel puțin îndrăzneată, între un Dumnezeu și o revoluție, ambele noțiuni eterne.

— Da, asta este, o mare acțiune, insistă Pilos pe un ton solemn.

— Nu! i-o taie Rostom, nu există acțiuni mari și acțiuni mici; așa cum există numai acțiuni onorabile și dezonorante, există doar oameni de onoare și fără onoare.

— Atunci, ce este Dașnakțutiun? insistă Pilos.

După ce a ascultat până atunci atent conversația, doctorul Hovsep Der Tavtian se înfurie și se răstește la Pilos:

— Dar ce tot vrei repetând ca un papagal ce este, ce este?! Dașnakțutiun este Dașnakțutiun. Nu-ți ajunge? Dacă mai insiști, du-te la Mikael Varandian, teoreticianul partidului, el îți va explica...

Și discuția continuă despre locul Omului în societate și angajarea în politic, dar și despre motivele apartenenței la FRA a celor doi tineri armeni. În sfârșit, după un dialog îndelungat, Vrațian încheie, reluând formularea lui Rostom:

— Într-adevăr, Dașnakțutiun înseamnă să trăiești, să crezi și să simți. Și adaugă repede: Dar înseamnă și sacrificiu!

Tânărul Simon Vrațian are dreptate, Dașnakțutiun devenise, la acea dată, „partidul sacrificiilor“. Prin aceasta se distinge de celelalte partide europene. Vârf de lance al *Zartong*-ului (deșteptarea) armean la sfârșitul secolului al XIX-lea, această mișcare revoluționară va fi făcut să moară generații întregi de bărbați și femei, căzuți în luptă sau lichidați în închisorile turcești sau rusești, masacrați cu sutele, chiar înainte de genocidul din 1915. Totuși, tirania din timpul acestor regimuri nu este singura explicație pentru repetatele vărsări de sânge ale poporului armean. Dacă lista martirilor umple atâtea cimitire și gropi comune din cele două imperii e pentru că revoluția a fost un catalizator al visurilor și idealurilor a căror putere a străbătut sufletele, făcând legiuni de *azatamartik* (literal, „luptători pentru libertate“) să-și sacrifice viața pentru cauză...

Să trăiești liber și demn pe pământurile Armeniei turcești sau ruse eliberate de orice dominație străină, ca în vremurile fericite ale ultimilor regi armeni din Evul Mediu, aceasta a fost ambiția acelor intelectuali și fedaini a căror istorie merită să fie povestită. Conștienți, fără nici o îndoială, că lupta lor era cumva fără speranță, pe lângă faptul că supraviețuiau cu greu

în munții înghețați din Sasun și din Caucaz, majoritatea luptătorilor și-au găsit sfârșitul în floarea vârstei. Deseori, pentru ei însemna „să te duci pur și simplu la moarte“, „*gheden ghelmaz*“, cum spun ei înșiși, în turcă. Dar aveau într-adevăr de ales? Să se înroleze a fost pentru ei o misiune reală, ca atunci când te faci preot, o cauză cu adevărat sfântă. Puțin contează că doar o mână dintre ei vor avea ocazia să pună piciorul pe pământul unei Armenii libere. Revolta lor era gândită cu marțitate: trebuiau să asigure un viitor pentru poporul lor, prosperitate pentru copiii lor prin eliberarea unui pământ mic. Voiau să meargă în pas cu istoria, să continue să o scrie. „Liberitate sau moarte“, aceasta era deviza partidului care, născut pe un mănunchi de visuri, a rămas inegalabil: idealurile Revoluției Franceze din 1789, adierea Primăverii Popoarelor din 1848 amestecată cu romantismul pionierilor revoluției armenesti din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Există ceva din tragedia greacă în sacrificiul acestor bărbați și femei căzuți deseori în capcanele Istoriei, accente shakespeariene în povestea luptei lor disperate cu arbitrarul și infamia. Acești martiri ai revoluției întrupează toți arhetipul noului armean, al cărui portret a fost schițat de părinții *Zartong*-ului. Acei fedaini au trăit pe pielea lor angajarea supremă și dezinteresată, eliberată de orice constrângere, dar în permanentă stare de răzvrătire împotriva despotismului și a fatalității. Căci, aici ca și în alte părți, revoluția nu a avut doar o față plină de virtute. Cauza presupunea și o parte de vină și cerea acte de o brutalitate rară. Revoluția obliga la înăbușirea sentimentelor și la reacția față de teama de moarte, răspândind chiar, la nevoie, teroarea. Cauza își impunea legea și, zi de zi, îmblânzea moartea ca să o domine mai bine. „Celor care și-au râs de moartea crudă printr-o viață temerară și au dat un licăr de strălucire vieții noastre terne printr-o moarte mândră“, acestea sunt cuvintele prin care scriitorul și omul de stat Avedis Aharonian (1866–1948) îi va omagia în culegerea *Pe drumurile libertății*, publicată mai întâi în foileton începând cu 1898, în *Droșak* (*Stindardul*), ziarul FRA. „Voi sunteți cei care – va preciza el într-o prefață ulterioară –, pe drumul spinos al libertății,

ați împletit visurile noastre cele mai frumoase și mai îndrăznețe într-o pâclă dureroasă și sângerie.“

Ce se știe astăzi despre toate aceste visuri spulberate în primul genocid din secolul XX? Ce rămâne din dorința lor de a schimba viața? Ce se știe despre bărbații și femeile care, la chemarea sirenelor libertății, au vrut să îmbarce poporul armean într-o nouă comuniune de destin spre o lume unde fiecare să-și găsească locul? Noua Armenie, cum și-au imaginat-o ei! Pentru poetul Raffi (1835–1888), era oaza de pace, sinonimă cu fericirea, cu prosperitatea, cu reușita și bucuria, la care visează eroul Vartan, în romanul său *Nebunul*. Genocidul din 1915, sfârșitul Primei Republici a Armeniei, în 1920, și îngroparea Chestiunii Armene, prin Tratatul de la Lausanne din 1923, au distrus toate visurile armene pe altarul modernității. Istoria a spulberat aspirațiile acestui popor, dar mesajii lor n-au murit niciodată în conștiința națională. Istoria a fost crudă cu ei, dar memoria, mai generoasă, a întreținut amintirea celor care au scris aceste pagini eroice cu cerneala roșie a sângelui lor, neîncetând să-i omagieze.

În același timp, și memoria poate să slăbească, uneori chiar să ne păcălească perfid, atunci când face din acești combatanți niște statui încremenite. Lucrările în limba armeană consacrate acestei epopei revoluționare sunt pline cu imagini ale acestor intelectuali și fedaini tot atât de imobili pe cât sunt de necunoscuți de majoritatea armenilor. Și totuși, fotografiile vorbesc de la sine. Ele arată iubire și melancolie, putere și tristețe... Această carte este o invitație la revizuirea paginilor acestui trecut revoluționar și la revigorarea dezbaterilor ce i-au divizat uneori pe intelectuali, precum și a celor despre rivalitățile strategice dintre fedaini. O invitație și la înțelegerea mizelor actuale ale Chestiunii Armene.

Fica cea mică a vechii Chestiuni Orientale, Chestiunea Armeană a traversat istoria Imperiilor Otoman și Rus timp de aproape cincizeci de ani. Din 1878 până în 1923, armenii au trăit în ritmul tratatelor și și-au pus toate speranțele în renașterea unei Armenii suverane. În aceste cinci decenii, armenii au trecut de la efervescență la dezamăgire, de la idealism

național la umilire colectivă. Lucrarea aceasta povestește odiseea revoluției în germene, care se spune că a ajuns, într-o zi, să fie cunoscută de armeni prin vulturul mesager al știrilor din *Yerkir*:

*Deja deasupra crestelor îndepărtate,
Nori negri fără încetare se adună...
Hai, hai, dezlănțuie-te, furtună...*

I. „S-a auzit o voce din munții Erzurum“ (1856–1889)

CÂND, ÎN ZORII ANILOR 1860, Arabo¹, Arșag Vramian², Agnuni³ și Hovsep Arghutian⁴ se trezesc în lumea imperiilor – otoman pentru primii doi, rus pentru ceilalți doi –, toți patru, care nu se cunoșteau încă, sunt departe de a-și imagina că acest secol al XIX-lea, care începuse aducând speranța națiunilor în progres, se va sfârși în decadentă și haos. La acea dată, Europa iese dintr-un nou război între Imperiul Rus și Imperiul Otoman, cei doi uriași rivali care se înfruntă de secole sub privirea lacomă a puterilor europene, a căror unică ambiție este să-și mărească influența. De-a lungul anilor care au urmat după Războiul din Crimeea, în 1856, Arabo, Vramian, Agnuni și Arghutian vor asista la schimbarea respectivelor lor imperii, la deschiderea lor treptată în fața reformelor liberale și democratice, indispensabile pentru asigurarea supraviețuirii lor.

Martori ai unei Europe în plină fierbere după Revoluția Franceză din 1789 și Primăvara Popoarelor din 1848, acești tineri armeni știu că, pentru a-și salva regimul, țării și sultanii trebuie să-și regândească organizarea statelor și să inoveze prin metode noi, rupând-o cu modelele tehnocrate pe care să-și dea duhul, neputincioase în fața provocărilor modernității. În această stare de spirit, sultanul Abdul Medjid I (1823–1861)

1. Arakel Stepanos Mechitarian, alias „Arabo“ (1863–1893).

2. Onnik Terstakian, alias „Arșag Vramian“ (1871–1915).

3. Haceatur Malumian, alias „Agnuni“ (1863–1915).

4. Hovsep Arghutian, alias „Ișhan“, sau „Dașo“, sau „Yervant“ (1863–1925).

promulgă, în 1856, *hatihumaium*, instituind egalitatea între toți supușii Imperiului, cu câțiva ani înainte ca țarul Alexandru II (1818–1881) să abolească sclavia în întreaga Rusie, în 1861. O nouă eră pare să se deschidă la Constantinopol, ca și la Sankt-Petersburg, pentru toate popoarele pe care le adăpostesc...

În zorii schimbării

AGNUNI ȘI HOVSEP ARGHUTIAN sunt amândoi armeni proveniți din Rusia ortodoxă, care s-a autoproclamat putere protectoare a tuturor creștinilor din Imperiul Otoman, un fel de a justifica superioritatea sa față de Constantinopol și dreptul ei de ingerință în afacerile interne ale acestuia. Armeni și ei, Arabo și Vramian sunt supuși creștini pe pământ otoman. Imperiul Otoman este considerat atunci „bolnavul Europei“ și sultanii contează pe sprijinul puterilor occidentale, în special Anglia, pentru a zăgăzui poftele rușilor. După modelul altor naționalități luate ostatice în acest război diplomatico-militar, acești tineri armeni se avântă în deschiderea spre reforme pentru a se adapta vremurilor noi, dornici să contribuie la transformarea imperiilor în state egalitare. Intră cu ușurință într-o lume în care spiritul Luminilor a câștigat încetul cu încetul elitele din strâmtorile Bosforului, dar și pe cele din Delta Nevei sau de la Tbilisi, în valea râului Kura, vicecapitala imperiului Romanovilor.

Arabo, Vramian, Agnuni și Arghutian au crescut pătrunși de noile idei despre națiune, rațiune, știință și dezvoltarea individului, care sunt opusul ordinii stabilite și al tradițiilor populare. Proveniți dintr-o veche civilizație creștină care a fost divizată între diferitele imperii din Orient, acești tineri vor urma mișcarea de ansamblu, fiecare în felul său. Nu se îndoiesc nici o clipă că, prin cultura sa trimilenară, poporul lor poate să participe la aceasta și, de ce nu, să se afle în fruntea progresului din sânul acelor despotisme luminate. Știu totodată că patru secole de rivalități imperiale – persano-otomane, ruso-

persane, ruso-otomane – au lăsat urme adânci în psihologia armenilor, deseori prinși ca-n menghină în luptele pentru hegemonie: ca să se protejeze mai bine, ei au dezvoltat puternic supunerea, codul onoarei, respectul față de tradiție... Sunt gata, dacă trebuie, să emigreze pentru a duce o viață mai bună. Își amintesc și că strămoșii lor au încercat uneori să exploateze tensiunile între imperii, uneltind, cu sprijinul în primul rând al Rusiei, tentative de insurecție contra puterilor musulmane. Cei patru tineri cunosc cuvânt cu cuvânt epopeile lui David din Sasun împotriva arabilor, din Evul Mediu, și cele care circulă din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, ale lui Israel Ori (1658–1711), Hovsep Emin (1726–1809), David Bek († 1726) și alți *melik*, prinți din Karabah, care, cu binecuvântarea catolicosului din Ecimiadzin din acea epocă, au întruchipat primele mișcări de eliberare ale Armeniei. Astfel că, dacă Istoria i-a despărțit, otomanii Arabo și Vramian și rușii Agnuni și Arghutian aparțin totuși aceleiași generații, o generație extrem de conștientă că nici o armată imperială nu a reușit vreodată să stingă setea de revoltă care dormitează în acest popor cucerit din secolul al XIV-lea.

În Europa imperială a secolului al XIX-lea, poporul armean reprezintă cam 4 milioane de suflete repartizate prioritar în Imperiul Otoman, apoi în Imperiul Rus, și în număr mai mic în Imperiul Persan. Moștenitori ai lumii aflate în zorii unei mari schimbări, Arabo, Vramian, Agnuni și Arghutian vor fi martori, apoi actori, în transformarea modernă a Armeniei. În afara acestei amprente politice, cei patru tineri întruchipează, ca și poporul lor, alte linii de forță. Trebuie mai întâi să facem o deosebire de ordin istoric între armenii rămași în *Yerkir* și armenii din străinătate, așezați mai ales în Europa și India. Dacă primii trăiesc în ritmul alegerilor de ordin politic ale suveranilor lor, a doua categorie s-a familiarizat rapid cu ideile noi care au cucerit societățile lor adoptive. În Europa, congregația catolică a lui Mechitar din Sebastia (Mechitar Sebastiași) (1676–1749) – cunoscută mai târziu sub numele de mechitariști, înființată în insula Sfântul Lazar, lângă Veneția, de la începutul secolului al XVIII-lea – a impulsionat deșteptarea națională,